

De wording van het christendom (6). De strijd om de Schriften

door Alex van Heusden

Vanouds is het jodendom de achilleshiel van het christendom. Precies daarom heeft de apostolische ekklesia een geschiedenis van verdonkeremaning achter zich: dat Jezus een jood was, werd verzwegen; ook dat zijn eerste volgelingen allen joden waren; het joodse volk en de synagoge werden bestreden, aanvankelijk nog in woord en geschrift, maar vanaf de vijfde eeuw ook met geweld, allereerst in het christelijke Byzantijns-Romeinse rijk.

Van de theoloog Friedrich-Wilhelm Marquardt (1928-2002) stamt de volgende diagnose, uitgesproken op de Deutsche Evangelische Kirchentag in juni 1979: 'Het christelijk anti-judaïsme is tweeduizend jaar blijven bestaan, terwijl de christenen zich de ware joden, de kerk zich het ware Israël noemde. Deze christelijke namenroof voerde naar Auschwitz.'

Met deze namenroof doelt Marquardt op wat in theologische kring wel het substitutiedenken wordt genoemd: met de komst van de kerk is de positie van Israël als drager van verbond en belofte wezenlijk ondergraven; belofte en verbond zijn overgedragen aan de kerk, het nieuwe Israël (Marquardt: 'het ware Israël', 'de ware joden'). Ook waar dit denken niet uitdrukkelijk wordt aangehangen, is het in menige theologie vaak als ondertoon hoorbaar. En onmiskenbaar is het aan de dag getreden in de praktijk van vervolging en uitroeiing gedurende bijna twintig eeuwen christendom.

Aparte religie

De Israëliische geleerde David Flusser (1917-2000) schreef: 'De joodse oorsprong van het christendom is een historisch feit. Evenzeer is het duidelijk dat het christendom een nieuwe gemeenschap vormt los van het jodendom. Het christendom is een aparte religie die zich op grond van haar joodse wortels moet bezighouden met het jodendom, terwijl een jood ten volle naar zijn godsdienst kan leven zonder zich bezig te houden met het vraagstuk van het christendom' (Tussen oorsprong en schisma, Hilversum 1984, p. 307).

Zo zijn de posities helder omschreven en is ook, wat de christelijke gemeente betreft, de opgave geformuleerd. Tot die opgave behoort de correctie, althans op een aantal punten, van het gangbare theologische en liturgische spraakgebruik. Daarbij kan de visie op Jezus niet ongemoeid blijven. Met deze joodse leraar uit Galilea is het allemaal begonnen.

Een groot obstakel in het gesprek tussen jodendom en christendom vormt de belijdenis 'Jezus Messias': de christenen herkennen in Jezus de messias ('de Christus'), de joden ontkennen hem als messias. Maar niet zozeer de belijdenis zelf, alswel de daarmee verbonden exclusiviteit trekt diepe voren tussen de beide tradities: Jezus wordt gepresenteerd als de volstrekt unieke, ver verheven boven zijn tijdgenoten, eigenlijk aan zijn eigen joodse traditie voorbij. Om deze uniciteit naar voren te halen en veilig te stellen is de theologie zich gaan bedienen van een reeks antithesen: nieuw tegenover oud, licht tegenover donker, genade tegenover wet, waarheid tegenover leugen. Het is van belang te constateren dat deze antithesen, hoewel vaak onuitgesproken, nog altijd hecht in het christelijk cultuurgoed zijn verankerd, en wel zó dat hun negatieve werking nauwelijks wordt onderkend.

Nu is er natuurlijk van alles gebeurd. De apostolische ekklesia en de synagoge groeiden steeds verder uit elkaar; er ontstond een schisma, een scheuring - dat is de betekenis van het Griekse schisma -, die ten slotte uitliep op een definitieve breuk.

De aanhangers van de apostolische ekklesia gingen zich in de loop van de tweede eeuw beschouwen als de rechtmatige plaatsvervangers van de joden. Maar dit zoeken naar een eigen christelijke identiteit ging gepaard met een verwrongen beeld van de joodse traditie en de joodse geschriften. Kelsos, platoons filosoof en welsprekend bestrijder van de apostolische ekklesia, zag met stijgende verbazing dat een kleine groep volgelingen van Jezus zich als de ware erfgenaam van het jodendom bestempelde, terwijl het de thora en haar opdrachten naast zich neer legde. Omstreeks het jaar 170 schrijft hij: 'Gaf God tegengestelde wetten, een aan Mozes en een ander aan zijn zoon, die mens uit Nazaret? Wie heeft het bij het verkeerde eind? Mozes of Jezus? Had de Vader, toen hij Jezus zond, de geboden vergeten die hij Mozes gaf? Of veranderde hij van mening en keurde hij zijn eigen wetten af, en zond hij zijn bode met totaal tegengestelde plannen?' (uit *Alèthès logos*, 'Het ware woord', geciteerd volgens Origenes, *Contra Celsum*)
Uit dit citaat kunnen we opmaken dat er tóen, tegen het einde van de tweede eeuw, sprake was van een ekklesia die zich superieur waande ten opzichte van het jodendom en de thora van Mozes en haar voorschriften, sjabbat en de feesten niet hield.

Marcion van Sinope

De apostolische ekklesia heeft geworsteld met de vragen die Kelsos en anderen zo indringend stelden. Daar kwam nog bij dat men in eigen kring voortdurend te maken had met judaïsanten die heel lastig te bestrijden waren. De vragen stapelden zich op en werden gaandeweg alleen maar urgenter. Het meest drastische antwoord kwam van Marcion. Hij werd een van de hardnekkigst bestreden 'kettters' van de apostolische ekklesia, door Polycarpus van Smyrna (gestorven in 167) weinig vleidend getypeerd als 'eerstgeborene van Satan'. Ondanks dat weten we bijna niets van hem. Van zijn geschriften is nauwelijks iets bewaard gebleven. We moeten te rade gaan bij Marcions bestrijders, zoals Justinus (gestorven in 165), Irenaeus (ca. 140-ca. 202) en vooral Tertullianus (160-ca. 240), om enig zicht te krijgen op zijn gedachtegoed en welke splijtende werking daarvan uitging. De apostolische ekklesia schudde enige tijd op haar grondvesten. In 1920 bracht Adolf von Harnack (1851-1930), liberaal theoloog en kerkhistoricus, na tientallen jaren studie een lijvige monografie uit: *Marcion. Das Evangelium vom fremden Gott*. Daarin had hij al het materiaal verzameld dat hij van en over Marcion had weten te vinden. Voor hem was Marcion 'de belangrijkste kerkhistorische verschijning na Paulus en vóór Augustinus'. Hij beschouwde hem als 'stichter van een religie' en typeerde hem bovendien als eerste protestant, vergelijkbaar met Luther - een visie waarop de nodige kritiek is gevolgd.

Omstreeks het jaar 100 werd Marcion geboren in Sinope, een grote handelsstad aan de zuidkust van de Zwarte Zee, in de regio van Pontus. Zijn vader zou toezien (episkopos) van de plaatselijke ekklesia zijn geweest. Zijn beroep - hij was zeevarend koopman of scheepsbouwer - bezorgt Marcion een vermogen. Na een hevige aanvaring met zijn vader, aldus enkele latere bronnen, wordt hij uit de gemeente gestoten. Om en nabij het jaar 140 reist hij naar Rome. Hij sluit hij zich aan bij de ekklesia aldaar en schenkt haar een grote som geld. In de vijf jaar die volgen, werkt hij zijn denkbeelden uit en schrijft er een boek over met als titel *Antithesen*.

In de zomer van 144 wordt een vergadering belegd, mogelijk op initiatief van Marcion zelf: hij wil de oudsten van de Romeinse ekklesia zijn ideeën voorleggen en hoopt hen te overtuigen van de waarheid daarvan. Uitgangspunt vormen enkele teksten uit het evangelie van Lukas: 'Niemand scheurt een stuk van een nieuw kledingstuk af en zet het op een oud kledingstuk... (Lukas 5:36); 'Er is geen goede boom die kwade vruchten voortbrengt en ook geen kwade boom die goede vruchten draagt'

(Lukas 6:43). Voor Marcion volgt uit deze teksten, mede in het licht van uitspraken van Paulus over 'het einde van de thora' (Romeinen 10:4), dat de ekklesia volledig dient te breken met het jodendom en ook met de joodse Schrift ('kwade boom', 'kwade vruchten'). Hij gaat nog verder: ook de geschriften van Jezus' volgelingen - het latere 'Nieuwe Testament' - moeten van alle verwijzingen naar de joodse Schrift en van alle verdere joodse smetten worden ontdaan. Dus was hij alvast gaan snijden. Marcion bedreef 'exegese met het mes' - aldus Tertullianus. Na deze forse ingreep resteren voor hem slechts het grootste gedeelte van het evangelie van Lukas, de vermeende Paulusvriend, en tien zwaar gereviseerde brieven van Paulus. De canon van Marcion, de oudst bekende, telt dus elf gehavende boeken. De leiders van de ekklesia van Rome - toen waarschijnlijk al de grootste apostolische gemeente - maken korte metten met Marcion en diens gedachtegoed. Hij wordt, inclusief zijn donatie, uit de ekklesia gesmeten - latere bronnen zeggen 'geëxcommuniceerd'.

Marcion keert terug naar Klein-Azië, waar hij, met succes, een eigen gemeente opzet naar het model van de apostolische gemeenten, compleet met catechumenaat, doop en avondmaal, én met de vrouw in het ambt. Aan het einde van de tweede eeuw woedt er overal in het Romeinse rijk een hevige concurrentieslag tussen de gemeenten van Marcion en de andere gemeenten. In sommige delen van Klein-Azië was de Marcionitische ekklesia de eerste vorm van vroeg christendom en bleef zij lange tijd de meeste aanhangers tellen. Nog in de vijfde eeuw zijn er orthodoxe bisschoppen die hun gemeenteleden waarschuwen in een vreemde stad niet zomaar op zondag een kerk binnen te gaan - voor je er erg in hebt, vier je liturgie met marcionitische ketter.

De God van de joodse Schrift

Waarom rekende Marcion zo radicaal af met de joodse Schrift en met alles wat daar ook maar enigszins aan refereert? Omdat - voornaamste stellingname - de God van de joodse Schrift en van het jodendom niets te maken heeft met Jezus Christus. Jezus is de gestalte, de verschijning van een nieuwe, andere God - een God die niet staat aan het begin van deze wereld, van de schepping. In zijn boek Antithesen komen zinnen voor als: 'Wat is dat voor een God die de mens zo jammerlijk heeft samengesteld uit geest en slechte materie? Wat is dat voor een God die de verleiding van Adam en Eva niet weet te verhinderen en die berouw heeft over zijn eigen schepping, die Sodom verbrandt en Egypte kwelt? Hij is woest, jaloers, onberekenbaar.'

Vooraf dat laatste is Marcion een kwelling: een God die doodt en levend maakt, slaat en geneest (Deuteronomium 32:39); die vrede sticht en het kwaad scheidt (Jesaja 45:7). Marcion is contra deum, tegen God, de bijbels-joodse wel te verstaan.

Tegenover deze Schepper-God, de Demiurg, stelt Marcion de goede God van wie Jezus de verschijning is. Deze goede God is zo vreemd, zo nieuw dat hij niets met deze wereld van doen heeft. Ook de Schepper-God wist niet van zijn bestaan. Hij is totaal anders. De zoon van deze vreemde God is onverwacht in deze wereld gekomen, onaangekondigd door de profeten van het oude Israël.

Samengevat zet Marcion de volgende, antithetische redenering op.

(1) Het evangelie is het goede nieuws van bevrijding. Het behelst liefde, ontferming, genade, vergeving, verzoening, verlossing en leven. De thora ('de wet') is het slechte nieuws waardoor het evangelie noodzakelijk werd. De Thora behelst harde geboden, schuld, oordeel, vijandschap, straf en dood. De thora is gegeven aan de joden. Het evangelie is gegeven door Jezus Christus - aan allen.

(2) Hoe kan dezelfde, ene God aan de wieg staan van thora én evangelie? Hoe kan de wraakzuchtige God van de joden tegelijk de liefhebbende, zich ontfermende God van Jezus zijn?

(3) Zo worden de volgende antithesen zichtbaar: haat tegenover liefde, wraak tegenover ontferming, oordeel tegenover genade. Dan kan er maar één conclusie zijn: er zijn twee goden; de God van de joden, zoals die ter sprake komt in de joodse Schrift, en de God van Jezus, zoals die in de brieven van Paulus voor het voetlicht treedt.

(4) Nu valt alles op zijn plaats. De God van de joodse Schrift is de schepper (demiurg) van de wereld, als beschreven in het boek Genesis. De God van Jezus daarentegen heeft nooit enige bemoeienis gehad met deze wereld, niet voordat Jezus uit de hemel verscheen op de aarde. In de gestalte van Jezus is deze vreemde, onbekende in de wereld gekomen om de mensen te redden van de 'God der wrake' van de joden. 'O wonder boven wonder,' aldus Marcion in een lyrische ontboezeming, 'het evangelie van deze vreemde God is toch met niets te vergelijken.'

Wie zich inmiddels is gaan afvragen: hoe heeft Marcion het kunnen bedenken, het bestaan van twee goden, een oude bekende en een nieuwe vreemde? - die mag zich realiseren dat dit denkbeeld minder onalledaags is dan het op het eerste gezicht schijnt te zijn. Menig hedendaags lezer van de christelijke bijbel, dus van beide testamenten, houdt de God van de joodse Schrift voor een ander dan de God die Jezus 'vader' noemt, of meent tenminste in de bijbelse God een ambivalente natuur te bespeuren. Er zit in onze (post)christelijke cultuur meer Marcion, meer antithese dan we voor waar houden.

Mislukte schepping

Marcion was niet gelukkig met deze wereld. Hij beschouwde haar als een mislukte schepping die niet de kwalificatie 'goed, meer dan goed' verdient. De wereld is een tranendal, volkomen verwilderd, zonder geschiedenis, zonder richting. Hij voelde zich dan ook niet thuis in een ekklesia die steeds gewoner werd door zich aan te passen aan de hiërarchische verhoudingen die de sociale structuur vormden van het Romeins imperium. Het vreemde evangelie was al veel minder vreemd en aanstootgevend geworden. Marcion dacht dualistisch - dat had hij met de gnostiek gemeen. Hij wilde wel verlossing uit deze wereld, maar geen bevrijding van deze wereld. Dat laatste was volgens hem niet mogelijk. De bijbels-profetische geschriften met hun visioenen van een nieuwe aarde in vrede en gerechtigheid waren aan hem niet besteed.

Het is dan ook op zijn minst verwonderlijk dat de reformatorische theoloog K.H. Miskotte, die als geen ander vóór hem de vinger legde bij het tegoed en onvervangbare van de joodse Schrift, bij herhaling blij gaf van zijn fascinatie voor Marcion. Op 8 november 1920 noteert hij in zijn dagboek: 'Misschien - ik durf het nauwelijks doórdenken - is Marcion de enige kerkleraar, die ons iets wezenlijks te zeggen heeft in ons onuitsprekelijk leed.' Marcion, de verstotene, als kerkleraar beschouwen, het is niet niks. Minder dan een jaar later, op 19 augustus 1921, schrijft hij: 'Marcion leed onder deze wereld en ontzei haar aan de ware God.' 'Ons onuitsprekelijk leed', 'lijden onder deze wereld'. Het kan niet anders, of Miskotte heeft zich herkend in Marcion, de kerkleraar van het tragische levensgevoel. Wordt het nog ooit iets met deze wereld? Nee, het wordt nooit iets. Na lente en zomer wordt het altijd weer herfst en winter. De storm steekt op, de bladeren vallen, het vriest dat het kraakt.

De canon

De apostolische ekklesia heeft niet met Marcion mee willen gaan. Justinus van Rome bijvoorbeeld had geen goed woord over voor deze 'godslasteraar' die mensen op een dwaalspoor bracht. Hij schreef (geciteerd volgens Eusebius, Geschiedenis van de ekklesia IV, 11, 9):

Ene Marcion uit Pontus, die ook nu nog voortgaat zijn aanhangers te onderrichten, was van mening dat er een ander was, hoger dan de schepper. Hij heeft, geholpen door demonen, onder het hele mensengeslacht velen ervan weten te overtuigen godslasterlijke taal uit te slaan door te ontkennen dat de maker van het al de Vader van Christus is; en door te belijden dat er een ander is, groter dan deze. Allen die zich daardoor laten vervoeren, noemen zich christenen, zoals wij al zeiden, precies zoals de naam filosofie gemeenschappelijk is aan de filosofen, ook al hangen zij verschillende ideeën aan.

Het conflict van het jaar 144 heeft er op den duur toe geleid dat de boeken van het Nieuwe Testament definitief werden vastgelegd. Men volgde daarbij de indeling van de joodse Schrift: evangelie, handelingen en brieven als pendant van Thora, Profeten en Geschriften. Ten einde te voorkomen dat er in het Nieuwe Testament gehakt en gesneden werd, ging dit boek behoren tot de Heilige Schrift, het werd opgenomen in de canon samen met de joodse Schrift die de naam 'Oude Testament' kreeg. Zo werd in één klap de onbetwistbare autoriteit van het Nieuwe Testament bevestigd en tegelijk het Oude Testament gered en bewaard voor de apostolische ekklesia. Er moest wel een kunstgreep worden toegepast om de joodse Schrift voor de ekklesia te behouden. Het boek onderging als het ware de christelijke doop. Typologie en allegorie werden de hermeneutische sleutels ('zwarte kunst,' oordeelde Marcion): alles in de joodse Schrift had slechts betekenis in zoverre het uitliep op Jezus Christus, in wie al het oude en voorlopige tot vervulling kwam. De Thora mocht hoogstens nog als pedagoog dienst doen.

Voorafschaduwing

Zo omstreeks het jaar 160 verkondigt Meliton van Sardes in zijn preek bij gelegenheid van Pasen dat met de komst van de ekklesia de thora werd vervuld en zij haar kracht overdroeg aan het evangelie. Hier zien we hoe de joodse Schrift wordt gelezen als voorafschaduwing van het definitieve dat met het evangelie is gekomen. De volgende passage spreekt boekdelen:

*Het volk [Israël] was waardevol
vóór de ekklesia bestond
en de Wet was bewonderenswaardig
vóór het Evangelie straalde.
Toen evenwel de ekklesia werd opgericht
en het Evangelie werd voorgelegd
werd de voorafbeelding [het volk Israël] haar waarde ontnomen
doordat deze haar kracht overdroeg aan de waarheid;
de Wet werd vervuld
en droeg zijn kracht over aan het Evangelie.*

Volgens dit model is de joodse Schrift umbra, 'schaduw', is het Nieuwe Testament imago, 'beeld', en is de uiteindelijke voltooiing veritas, 'waarheid'. Het is deze benadering die de kiem vormt van het latere substitutiedenken: Israël verworpen, de kerk opgericht. Paradoxaal genoeg heeft de verketterde Marcion een deel van de slag gewonnen - ten koste van het joodse volk, dat Jezus heeft voortgebracht. Even een pas op de plaats. Veelal werd en wordt nog altijd Marcion ervan verdacht, soms zelfs ervan beschuldigd, een anti-judaïst, zelfs een antisemiet te zijn. Maar daar zijn geen echte aanwijzingen voor. Marcion richtte zijn pijlen niet zozeer op de joden alswel op de God van de joden. Intussen waren de bestrijders van Marcion zelf behept met anti-judaïstische vooroordelen. Anders dan de 'ketter' keerden zij zich tegen de joden zelf. Die waren geblinddoekt: zij lazen hun eigen geschriften, maar zonder de essentie ervan te begrijpen. De joden hadden zich op een

dwaalspoor begeven. Hun geschiedenis was voorbij, definitief - hadden ze dat nu maar verstaan. Ook hun God had zich tegen hen gekeerd. Die had een nieuw verbond gesloten met de apostolische ekklessia. Meenden haar oudsten.

uit: Roodkoper, 10e jaargang, nummer 6/7 – februari 2006